

TŠUUDID JA SAAMID

Hans-Hermann Bartens. Tschuden und andere Feinde in der saamischen Erzähltradition. (Folklore Fellow's Communications 312.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2017. 183 lk.

Tšuudideks on Vana-Vene kroonikates eri aegadel nimetatud nii eestlasi kui ka teisi läänemeresoome rahvaid, samuti teisi mitteslaavlast. Asub ju meie idapiiril suur järv, mida vene keeles kutsutakse tänini Tšuudi järveks (*Чудское озеро*). Peipsist ida pool elanud, kuid ammugi hääbunud sugulashõimud kannavad teaduskirjanduses tinglikult samuti tšuudide nimetust. Väheusutavaks peetakse soome keeleteadlase Erkki Itkoneni (1913–1992) põnevat hüpoteesi tšuudide nimetuse tekkest vaia või kiilu tähendavast läänemeresoome tüvest ja selle seosest vadjalas-

tega. Nimetatud hüpoteesi arendas Läti Henriku kroonikale toetudes lausa fantastikasse kalduvalt edasi tuntud arheoloog Vello Lõugas (1937–1998).¹ Tema veendumusel heiaustus loos lendamise ajal taevas kiiluna paistnud Kaali meteoriit oma sabaga. Peale saamide ehk laplaste on tšuudi teema aktuaalne ka komide ja põhjavenelaste folklooris Karjalast Siberini, kusjuures eriti laialt on levinud enesematmise motiiv.²

¹ Vt R. Grönthal, Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. (Castrenianumin toimitteita 51.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen laitos, 1997, lk 150 jj; V. Lõugas, Kaali kraatriväljal Phaethonit otsimas. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996.

² Vt nt Tšuudid (<https://et.wikipedia.org/wiki/Tšuudid>; 5. III 2018); В. В. Пименов, Вепсы. Очерк этнической истории и генезиса культуры. Москва–Ленинград: Наука, 1965, lk 117 jj; I. Iljina, N. Konakov, P. Li-

Saamide muistendite tšuudi teema käsitlemine pole iseenesest üllatav, sest sellealast ainetikku on kogutud, publitseeritud ja analüüsitud juba üsna ammu ajast alates. Kahtlemata on Göttingenis tegutseva Saksa fennougristi Hans-Hermann Bartensi teos „Tšuudid ja teised vaenlased saami jututraditsioonis” tähelepanuväärne samm lapoloogia ajaloos. Raamat kujutab endast ennekõike asjakohaste muistendite süstematiseeritud tüübikataloogi, mille koostamisel on autor kasutanud kogu talle kättesaadavaks osutunud repertuaari, mida leidub ohtrasti nii arhiivides (Helsingi, Oslo, Uppsala) kui ka publitseeritud. Peaaegu puudutamata on jäänud üksnes Turu ülikooli kogu, mis autori hinnangul vääraks omaette käsitelu. Kataloog hõlmab kogu hiiglasliku saami maa-ala tšuidimuistendid Barentsi merest Põhjamereni. Tänuväärset esitatakse kõike üsna kokkusurutult, iga sõna kasutamine näikse olevat hoolikalt läbi kaalutud. Lisaks on raamatu eesõnas ja lõppmärkustes esitatud lühidalt tšuudi teema käsitlelüks vajalik teoreetiline põhi.

Mida võiks teada käsitletava raamatu autori kohta? Bartens on laia haardega fennougrist, eriti lapoloog, kelle huvisfääri kuuluvad eelkõige saami keeled ja rahvaluule, ent peale selle ka mordva leksikograafia, vadja rahvaluule jm. Autor on kirjutanud põhjaliku monograafia tingiva ja võimalikkuse kõneviisi kasutamise kohta saami keeltes (Helsingi, 1980), koostanud ammendava ülevaate teose vadja folkloori ja selle uurimise kohta (Wiesbaden, 2012), pannud kokku mahuka saami keele õpiku (Hamburg, 1989) ning tõlkinud ja üllitanud saami muinasjuttude kogu (Kreuzlingen–München, 2003). Siinpuhul ei saa nimetamata jätta toimetustööd soome keeleteadlase Heikki Paasoneni (1865–

---

merov, J. Šabajev jt, Komi mütoloogia. (Sator 15.) Tartu: Eesti Teaduskirjastus, Eesti Folkloori Instituut, 2015, lk 377 jj; Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Москва: Эллис ЛЯК, 1995, lk 393.

1919) mitmekõitelise mordva keelte sõnaraamatu (Helsingi, 1990–1996) kallal. Ent naaskem nüüd retsenseeritava teose juurde.

Bartensi monograafia koosneb kuuest osast. Sissejuhatuses (lk 11–18) käsitletakse saami rahva vaenlaste nimetusi (nt põhjasaami *čudit* 'tšuudid', *ruoššat* 'venelased', *gárjilat* 'karjalased'), nende prototüüpe, tšuididest tuleneva ohu kajastumist ning ajamääratlusi. Muistendites on kasutatud nii tavalisi, sh muinasjuttudele omaseid umbmääraseid ajamäärusi, nagu *akte* 'ükskord', *dološ äiggiš* 'muistsetel aegadel', kui ka spetsiifilisemaid määratlusi, sh *čudi äigge* 'tšuudi aeg', *vainoi äigge* 'sõjaaeg', (inari) *tovláá palo äjgin* 'vanal hirmuajal'. Neile lugudele elati kaasa, nõnda ei oldud sageli veel XX sajandi algusekski jagu saadud hirmust tšuidide ees.

Teises peatükis (lk 19–25) esitatakse lühiülevaade asjaomase folkloori kogumisest ja kogujatest Lapimaal alates XVIII sajandi keskpaigast, samuti ainetiku esitamise printsiipidest vaadeldavas teoses. Autor oleks võinud oma koostamispõhimõtteid käsitleda teisal, nt eessõnas, et nad poleks jäänud muu jutu varju. Järgmises lühikeses peatükis (lk 26–29) antakse ülevaade tähtsamatest tšuudi muistendite kogumikest. Lähemalt käsitletakse norra keele- ja rahvaluuleteadlase Just Knud Qvigstadi (1853–1957) ja soome filoloogi Eliel Lagercrantzi (1894–1973) tüpoloogiat, millest esimene hõlmab vaid 1920. aastateni publitseeritud ainet ja millest on täiesti välja jäänud Venemaal avaldatud tekstid; seevastu teine tüpoloogia põhineb ainuüksi autori enda kogutud muistenditel.

Kaks järgmist peatükki moodustavad raamatu põhiosa. Mahukas neljandas peatükis (lk 30–117) esitatakse tšuidimuistendite tüübikataloog koos sisukokkuvõtetega. Väga lühike viies peatükk (lk 118–121) vaatlleb teistes jutužanrides, nt aardemuistendites ja naljandites, kajastuvaid vaenulugusid. Bartens jagab tšuidilood kõigepealt

20 rühmaks, varustades nad tähestikjärjestuses tähtedega A–T. Igas rühmas leidub 3–10 muistenditüüpi. A-rühma nimetuseks on pandud „Saamide ülem juhiv vaenlased hukatusse”, st kas järsu kalju servale, millelt tšuuudid alla sur-nuks kukuvad; üksikule saarele, kust nad minema ei pääse; karestikku, milles nad otsa saavad jne. Näiteks C-rühm kannab nimetust „Pääsemine üleloomu-like jõudude ja olendite abil”, kusjuures tegelasteks on nõid (*noaidi*), karu, seida-kivi (*sieidi*) jt.

Muistendite temaatika on väga avar ja sopiline ning seda klassifitseerida pole sugugi hõlpus. Käesoleval juhul hakkab silma, et sarnased tegevused või selle resultaadid paiknevad millegi-pärast üksteisest lahus. Näiteks sisal-davad sõna *pääsemine* nii rühmad C–E kui ka K ja P. Grupinimetused on puhuti liiga üldsõnalised ega välista üksteist. Nõnda on H-rühm pealkirjastatud umb-määrasel kujul „Vaenlased hävitatakse või tehakse võimetuks”, mille üks tüüp seondub püssirohuplahvatusega. Samas leidub J-rühmas „Vaenlased saavad otsa loodusjõudude läbi” samuti tüüp, milles räägitakse sellest, kuidas välk süütab püssirohutünni.

Selge on see, et ükski klassifikatsioon ei saa olla ideaalne ning lisaks tuleb paratamatult arvesse ka subjektiivsuse-noot. Sellegipoolest üritaks siinkirjutaja tüübirühmade moodustamisel lähtuda sõjapidamise struktureerimisest. Kõige-pealt on jutustaja (saamide) seisukohast loos oluline tugineda kas võidule (+) vaenlase üle või siis kaotusele (–). Vaen-lasest saab jagu väejuhi või šamaani vahendusel kavalusega, nt juhtides tšuuudid kuhugi ohtlikku paika (järsk kalju, karestik); hukutavate loodusnäht-uste (torm, äike, lumelaviin) maagilise esilekutsumise või ärakasutamise teel; üleloomulike jõudude ja vahendite abil; paljaste käte või relvadega... Lahingus kaotamist võib pidada kas osaliseks (seega ajutiseks) või täielikuks (hävi-mine). Ajutiseks kaotuseks on näiteks

taganemine vaenuväe eest: tavapärase põgenemise või maa alla varjumisega.

Teose lõpp-peatükis (lk 122–147) püü-takse kataloogitud materjali analüüsida, käsitledes tšuuudi teema aktuaalsust ning üksikute muistenditüüpide, tege-laste üleloomulike võimete ilmnenemise, naiste osalemise, relvade kasutamise statistikat ja spetsiifikat. Nenditakse, et kõige populaarsem on eespool maini-tud A-rühm (üle veerandi kõigist lugu-dest). Arutletakse muistendite ajalooli-suse teemal, samuti nende osa üle olme ning sotsiaalsete ja etniliste rühmade vaheliste suhete peegeldajana. Raama-tust selgub, et tšuuudimuistendid ei lisa saamide ajaloosündmuste paremaks tundmiseks midagi olulist, samuti ei saa nende lugude põhjal õiget sotti rah-vustest. Tšuuud on pigem vaenlase meta-foorne koondnimetus, tähendades kord rootslast, kord karjalast või venelast.

Osa muistendeid on ajendatud saa-mide alalt leitud inimluudest ja rel-vadest. Olnuks hea teada, kas täna-päeva arheoloogid on tundnud huvi leiukohtade ja lugude võimalike seoste vastu. Mõnede muistendite süžeed on rahvusvahelist laadi ja esinevad samuti naaberrahvastel. Lood on sageli seotud kindlate paikadega ja sisaldavad rea-listlikke detaile saamide olmest. Nen-ditakse, et tšuuudimuistendites on palju ühisjooni Stallo-lugudega. Stallo on hiiglasuur rumal inimsööja. Teose põhi-osa lõpetavad Bartensi ettepanekud ja põhjendused, mida tasuks tšuuudilugude puhul veel täiendavalt uurida.

Bartensi raamatu väärtuslikeks koostisosadeks on neljast lisast (lk 148–173) eriti kaks. Üks neist annab tabeli kujul statistilise ülevaate 155 muistenditüübi (kokku 155 teisendit) keelegeograafilisest esinemisest (saa-mide asualade kaupa). Teine lisa kujut-ab endast tähestikjärjestusse seatud registrit tüübikirjeldustes esinevatest nimedest ja sisumõistetest, nt *Beaivi* ~ *Päiviö* (mõlemaid peetakse saamide juhtideks), *Lávrekaš* ~ *Larikka* ~ *Lauri-*

kainen, luik, paat, Sodankylä, tugev(us), varastama.

Teos lõpeb allikate ja kirjanduse loeteluga (lk 174–183), milles registree-ritakse ühelt poolt eraldi käsikirjalisi materjale ja arhiive, avaldatud allikmaterjale ning teisalt nn sekundaarkirjandust, mille alla kuuluvad uurimused jm. Kirjanduse loetelu sisaldab 153 nimetust, millest kaks kolmandikku moodustavad publitseeritud algallikad. Siinkirjutaja kogemuse järgi aeglustab primaar- ja sekundaarkirjanduse eraldamine, mis on käesolevas teoses vähemalt osaliselt tinglik, lugemisel mõnevõrra vajaliku bibliokirje leidmist.

Hans-Hermann Bartensi teos on igati ajakohane uurimus tšuudide ja täpsemalt määratlemata vaenlaste kohta saami folklooris. Raamat tohiks paeluda nii laiemalt soome-ugri kui ka kitsamalt saami vaimset kultuuri uurivat või neist huvitunud lugejat.

Lõpetuseks ei saa jätta mainimata, et peatselt pärast käesoleva

arvustuse valmimist ilmus Bartensi sulest mahukas saami muistendite kogu, mille koostaja on valinud lood rohketest publitseerimata ja publitseeritud allikatest, tõlkinud need saksa keelde ning varustanud asjatundlike kommentaaridega.³ Kogumik sisaldab 244 muistendit, nende seas rühmapealkirja „Vaenlased” all tublisti üle kümne tšuuditeemalise. Muistendid on jagatud 22 rühmaks, mis käsitlevad veel maa-aluseid, vetevaime, hiiglast, nõidu, surnuid, maailma lõppu jm, ent selle põneva raamatu põhjalikum käsitelu oleks juba omaette tutvustuse teema.

ENN ERNITS

---

³ Sagen aus Lappland. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von H.-H. Bartens. [Berlin:] Frank & Timme, [2018]. 463 lk, 1 kaart.